

C. Păstrarea textelor

1. BIBLIOTECILE ANTICE

Istoria comerțului de carte poate explica în parte căile pe care literatura clasică a ajuns din lumea antică până la noi. În Grecia antică, literatura precedă scrierea. Nucleul poemelor homerice a fost transmis pe cale orală vreme de câteva secole, cât timp încă nu se folosea scrierea; când alfabetul fenician a fost preluat și adaptat de greci, în a doua jumătate a sec. al VIII-lea, obișnuința de a compune literatură care se recita era încă vie și nu s-a socotit imediat necesar să fie conservate în scris epopeile homerice. După o tradiție adesea repetată în Antichitate, primul text scris al celor două epopei a fost pregătit la Atena din ordinul lui Pisistrate: informația este plauzibilă, chiar dacă nu e cu totul la adăpost de îndoieli; nu decurge însă din ea că au început să se răspândească volume din Homer în număr mare, de vreme ce scopul probabil al lui Pisistrate era să asigure o copie oficială a poemelor, pentru a fi recitate la sărbătoarea *Panateneelor*. Obiceiul de a citi poezia epică în loc de a o asculta recitată nu a apărut dintr-odată, iar cărțile au rămas o raritate până prin sec. al V-lea. Pe de altă parte, dezvoltarea formelor literare care nu erau dependente de recitare a creat pentru autori, începând cu sec. al VIII-lea, necesitatea de a-și scrie operele, chiar dacă era întocmit un singur exemplar ce urma să fie așezat undeva pentru a fi consultat: așa se spune despre Heraclit că și-ar fi depus faimosul tratat într-un templu și poate din acest motiv tratatul a supraviețuit până la

jumătatea sec. al IV-lea, când l-a citit Aristotel (*vide* Diogenes Laertios IX 6). Copiile se multiplicau și se răspândeau probabil într-un mod limitat: se poate presupune că primele opere care să ajungă la un public, oricât de modest numeric, au fost cele ale filozofilor și istoricilor ionieni; poate că exista o anumită cerere de copii și în cazul poezilor care formau baza instrucției școlare. Totuși, numai de la jumătatea sec. al V-lea se poate constata în Grecia existența comerțului de carte; pentru această perioadă s-au găsit referiri la o secțiune a pieței din Atena unde se achiziționau cărți (Eupolis, fr. 304 K), iar Platon îl face pe Socrate să spună, în *Apologia* (26), că oricine poate cumpăra pentru o drahmă operele lui Anaxagora. Detaliile ne rămân însă necunoscute.

Este imposibil de spus între ce limite furnizarea și prețul papirusului i-a împiedicat ori i-a încurajat folosirea în Grecia. Când era folosit pentru o carte (sul), aproape întotdeauna era acoperit pe o singură parte, după cum impunea forma însăși, pentru că un text scris pe dosul foii s-ar fi șters foarte repede; poate că și suprafața papirusului a contribuit la stabilirea acestei reguli, dat fiind că scribii preferau întotdeauna să folosească mai întâi fața pe care fibrele erau orizontale. În rare ocazii, avem informații despre *uolumina* scrise pe ambele fețe (Iuvenal 1,6; Pliniu cel Tânăr, *Epist.*, III 5,17), dar cazurile de felul acesta erau excepționale, chiar dacă uneori penuria de papirus impunea să se folosească pentru un text literar și dosul foii, cu fibrele transversale față de scris. Un exemplu faimos este ms *Hypsipyle* al lui Euripide (P.Oxy. 852). Trebuie să amintim aici că lungimea textului cuprins într-o carte antică era modestă: copia *Symposion*-ului lui Platon, cu toate

că întrecea cu mult măsura obișnuită, cuprindea aproximativ echivalentul a șaptezeci de pagini tipărite.

Dezvoltarea comerțului de carte le-a permis și particularilor să-și formeze o bibliotecă. Chiar dacă nu este credibilă tradiția conform căreia tirani ca Pisistrate și Policlet din Samos, din sec. al VI-lea, au avut în posesie ample colecții de cărți (Athenaios I 3a), este sigur totuși că, la sfârșitul sec. al V-lea, existau biblioteci private; Aristofan îl ridiculizează pe Euripide pentru că în compunerea pieselor se atinge adesea de izvoare literare (*Ranae* 943); pe de altă parte, propria sa operă, plină cum este de parodii și aluzii, trebuie să fi fost și ea, între anumite limite, dependentă de o colecție personală de manuscrise.

Nu există la Atena urme ale unor biblioteci generale, întreținute pe cheltuială publică, dar este verosimil ca niște copii oficiale ale operelor puse în scenă la sărbătorile importante, cum erau *Dionisiile*, să fi fost conservate în arhivele statului. Pseudo-Plutarh (*Vitae decem oratorum* 841 sq.) îi atribuie oratorului Licurg propunerea de a conserva în felul acesta copiile oficiale, dar probabil că nevoia fusese resimțită mai înainte. Știm că, din când în când, piesele erau reluate, după reprezentația originală, și că actorii aveau în chip firesc nevoie de copii noi: dacă ar fi fost constrânși să și le procure folosindu-se de copiile private, ar fi fost de-a dreptul extraordinară supraviețuirea în epocă elenistică a atâtor opere.

Odată cu progresul din sec. al IV-lea, devine necesară întemeierea institutelor de tip academic, cu biblioteci proprii. Nu

este surprinzător să găsim la Strabon (XIII 1,54) informația că Aristotel a adunat un număr mare de cărți, care corespundeau fără îndoială intereselor, vaste, ale Liceului. Principalele materii de studiu în Liceu erau științifice și filozofice, dar nu erau trecute cu vederea nici cele literare. Această colecție și cea a Academiei au fost modelele imitate ceva mai târziu de regele Egiptului, care a întemeiat faimoasa bibliotecă din Alexandria (Diogenes Laertios IV 1; V 51).

O parte esențială a instituției, situată în același complex de edificii sau în imediata vecinătate, era faimoasa bibliotecă. Se pare că se făcuse un mic pas spre crearea ei încă în timpul domniei precedente primului Ptolemeu, care l-a invitat anume la Alexandria pe Demetrius din Faleron, eminentul elev al lui Teofrast, pe la 295 a.Chr. Biblioteca a crescut rapid: numărul de manuscrise este apreciat în mod diferit, în funcție de sursele antice și, dată fiind lipsa de exactitate cu care au fost transmise toate numerele mari de către autorii antici, e dificil să se calculeze care era valoarea reală. Dacă acceptăm ca adevărată tradiția din sec. al III-lea, că erau acolo două sute de mii sau patru sute nouăzeci de mii de volume (Eusebius, *Prep. Evang.* 350b; Tzetzes, *Prolegomena de comoedia*) sau chiar șase sute de mii, trebuie să ținem cont de faptul că un singur sul conținea, de pildă, un singur dialog platonian de lungime moderată sau o dramă attică; în plus, nu avem de unde să știm în ce măsură bibliotecarii adoptaseră sistemul de a-și procura dublete. Dincolo de aceste nesiguranțe, este cert că au făcut mari eforturi pentru a aduna o colecție de literatură greacă ce tindea către completitudine. Există anecdote care aruncă o lumină

asupra spiritului în care erau conduse afacerile bibliotecii. Se spune că regele ar fi decis să obțină un text precis al tragediilor attice și i-ar fi convins pe atenieni să-i împrumute copia oficială din arhiva statului, pentru care a fost cerută o garanție de cincisprezece talanți; dar, după ce au obținut-o, autoritățile egiptene au decis să o păstreze și să renunțe la garanție (Galenus XVII 607). Din aceeași sursă, aflăm că, în râvna lor de a-și completa propria colecție, bibliotecarii alexandrini se lăsau adesea înșelați, cumpărând falsuri ale operelor rare (XV 105).

2. NOMENCLATURA CODICELOR

Miile de codice, pe pergament sau hârtie, care au conservat operele literare ale Antichității clasice se află aproape în totalitate, încă de la primele decenii ale secolului al XIX-lea, în bibliotecile publice europene. Cele care excelează prin numărul și valoarea codicelor latinești și grecești sunt bibliotecile Vaticană, Laurențiană, Marciană, Biblioteca Națională din Paris, Biblioteca Muzeului Britanic (Londra), bibliotecile din Viena, München, Leiden; *vide infra* cap. C.4. *Biblioteci*.

În nomenclatura codicelor se pot distinge cinci grupuri. Codicele și-au primit numele după biblioteca în a cărei posesie se află (ori s-au aflat la un moment dat) sau după numele latinesc (în formă adjectivală) al orașului în care se află biblioteca respectivă sau după numele vechiului său posesor sau, mult mai rar, după numele regiunii ori după numele formei sale.

Iată câteva exemple din primul grup:

Alexandrinus (Biblioteca *Alexandrina* a fost fondată de papa Alexandru al VIII-lea în 1690: acum face parte din biblioteca *Vaticana*);

Ambrosianus (Biblioteca *Ambrosiana* a fost fondată la Milano în 1609 de cardinalul Federico Borromeo);

Angelicanus (*Angelica* a fost fondată la Roma, în 1605, de călugărul Angelo Rocca);

Bodleianus (*Bodleiana* a fost fondată la Oxford, în 1598, de sir Thomas Bodley);

Casanatensis (*Casanatensis* a fost fondată de cardinalul Gerolamo Casanate, la sfârșitul sec. al XVII-lea);

Chisianus sau *Chigianus* (*Chigiana* a fost fondată la Roma în 1660 de Fabio Chigi, care a fost mai apoi papă sub numele Alexandru al VII-lea);

Corsinianus (*Corsiniana*, fondată la Roma în 1754 de cardinalul Neri Corsini);

Estensis (colecția *Estensis* a fost transportată la Modena, în 1598, de ducele Cesare d'Este);

Laurentianus (*Laurentiana* a fost fondată la Florența, în 1444, de Cosimo de Medici).

Londinensis sau *Londiniensis* sau *Britannus* sau *Britannicus* (sub oricare din aceste nume se poate identifica un codice aflat la Londra, la British Museum);

Malatestianus (*Malatestiana* a fost fondată la Cesena, în 1452, de Domenico Malatesta Novello);

Marcianus (o bibliotecă *Marciana* a fost fondată la Veneția, în 1478, din colecția cardinalului Bessarion);

Palatinus (*Palatina*, fondată la Heidelberg, de prințul-electoral Filip, 1476-1508: cea mai mare parte a codicelor de aici se află în prezent la Vatican);

Querinianus (*Queriniana*, fondată la Brescia, de cardinalul Querini, în 1475);

Riccardianus (*Riccardiana*, fondată la Florența, către 1590, de Riccardo Romolo Riccardi);

Vaticanus (*Vaticana*, fondată la Roma, de papa Nicolaus al V-lea, 1447-1455).

Dintr-al doilea grup, pot fi amintite, cu titlu de exemplu, câteva denumiri de codice: *Alexandrinus* (din Alexandria Egiptului; *vide supra* același nume, *Alexandrinus*, după numele bibliotecii *Alexandrina*, parte a bibliotecii *Vaticana*); *Amstelodamensis* (de la Amsterdam); *Atheniensis* (de la Atena); *Athous* (de la Muntele Athos); *Berolinensis* (de la Berlin); *Casinensis* (de la Montecassino); *Guelferbytanus* (de la Wolfenbüttel); *Hauninesis* (de la Copenhaga); *Lipsiensis* (de la Leipzig); *Perusinus* (de la Perugia); *Trevirensis* (de la Trier); *Vindobonensis* (de la Viena).

După numele celui care a deținut la un moment dat codicele, sunt desemnate, *e.g.*: *Arundelianus* (deținut de Thomas Howard, conte de Arundel; codicele acestuia se află în prezent la British Museum); *Ashmoleanus* (deținut de Elias Ashmole; în prezent codicele se află la *Bodleiana*); *Colbertinus* (deținut de Jean-Baptiste Colbert; în prezent codicele se află la Paris); *Corvinianus* (deținut de Mathias Corvin, regele Ungariei); *Peutingerianus* (deținut de Conrad Peutinger); *Salmasianus* (deținut de Claude de Saumaise; aflat în prezent în parte la Paris, în parte la Wolfenbüttel); *Vallensis* (deținut de Lorenzo Valla); *Wittianus* (deținut de J. de Witt).

Dintr-al patrulea grup fac parte codice care și-au primit numele după regiunea în care s-au aflat la un moment dat:

Bavaricus (codicele B al lui Demostene și codicele C al lui Polibiu);

Cisalpinus (codicele A al lui Tucidide);

Etruscus (codicele tragediilor lui Seneca, numit în prezent *Laurentianus* 37, 13).

Al cincilea grup cuprinde puținele codice care își dezvăluie prin nume o particularitate a aspectului:

Decurtatus (codicele C din Plaut și codicele G din Terențiu);

Oblongus (codicele A din Lucrețiu);

Quadratus (codicele B din Lucrețiu).

În afara tuturor acestor categorii se plasează codicele *Augusteus*, din Vergiliu: a fost denumit așa de G. H. Pertz care l-a plasat cronologic (eronat) chiar în epoca lui Augustus.

În secolele trecute, codicele nu au fost întotdeauna conservate cu grija cuvenită. Adeseori, codice fundamentale ale celor mai vechi ediții din clasicii greci și latini au fost abandonate după tipărirea acestora. Foarte multe au dispărut din întâmplare sau pe o cale naturală, odată cu trecerea timpului; paguba cea mai mare însă au făcut-o incendiile și tulburările aduse de războaie. Cele mai multe s-au păstrat totuși ca apografe (copii directe) sau ca ediții sau colațiuni (corecturi pe alte manuscrise). Iată câteva exemple (alese dintr-un lung șir de codice latinești dispărute), care indică numai pierderile cele mai importante din tradiția manuscrisă ciceroniană:

◆ *Vetus Cluniacensis* al lui Poggio (cuprindea *Pro Roscio Amerino, Pro Cluentio, Pro Murena, Pro Caelio, Pro Milone*);

◆ originalele și copia lui Poggio pentru *Pro Caecina, De lege agraria, Pro Rabirio Postumo, Pro Rabirio perduellionis reo, Pro Roscio comoedo, In Pisonem* (se folosesc în reconstituire numeroasele apografe ale copiei lui Poggio);

◆ *codex Laudensis* (opere retorice): *Brutus, De oratore*;

◆ *codex Veronensis* (unele scrisori).

3. UNIVERSITĂȚILE DIN EVUL MEDIU

În¹ secolele care au urmat anului o mie, orașele Europei occidentale s-au transformat, devenind medii ale unor remarcabile inovații. Centrele urbane renășteau după secole de abandon, iar oamenii care se adunau acolo erau, indiferent de originea lor, oameni noi, capabili să dea viață unor forme inedite de raporturi sociale, de instituții politice, de activități economice. Înnoirea a avut urmări și asupra vieții intelectuale, iar rezultatul a fost nașterea unei instituții scolastice necunoscute mai înainte: universitatea. Intelectualii elaborează noi construcții de gândire și, prin intermediul învățământului, își transmit discipolilor învățătura. Prototipul lor este Abelard, filozoful care în primele decenii ale sec. al XII-lea a făcut să vorbească despre el întregul Paris, prin îndrăzneala cu care aplica dialectica la discursul teologic, precum și prin parcursul dramatic al relațiilor sale cu tânăra sa elevă Eloisa.

Magiștrii de felul lui Abelard, împreună cu elevii lor, formează grupuri care devin de-a lungul veacurilor tot mai numeroase și mai ușor recognoscibile: animă cu prezența lor cartiere întregi, unde trăiesc în relații strânse în special cu breslele de meseriași. Respiră atmosfera de libertate care caracterizează primele faze, creative, ale dezvoltării orașelor. Într-o societate în care încep să se contureze forme, chiar embrionare, de diviziune a muncii, și ei sunt împinși să se gândească la activitatea lor, studiul

¹ Capitolul de față are ca bază articolele din revista *Medioevo. Un passato da riscoprire*. an I, nr. 10 (1997), scrise de Carla Frova și Antonio Ivan Pini.

și învățământul, ca la o „meserie”. Ca și alți oameni ce au o meserie (artizanii sau comercianții), și intelectualii sunt prezenți cu organizațiile lor corporative, *universitates*. Asociindu-se în mod liber, printr-un jurământ, cu colegii lor, ei își apropiază puterea de a-și fixa regulile propriei lor munci și comportamentul pe care fiecare este obligat să-l respecte în interesul tuturor.

Analogia dintre universitari și lucrătorii din zonele urbane nu poate fi împinsă prea departe, pentru că rezultatele muncii lor erau prea diferite; în plus, persoanele înseși formau două grupuri distincte. Ambientul citadin stimulează o transformare decisivă a istoriei în cultura occidentală. În universități, studiul și învățământul sunt acum o adevărată profesie. În acest sens, activitatea intelectuală începe să devină o muncă din care se poate trăi.

Parisul, în a doua jumătate a sec. al XI-lea, era un important centru scolastic. Studenți tot mai numeroși veneau aici, uneori chiar de departe, pentru a studia disciplinele literare (gramatica, logica) și mai cu seamă teologia. Maeștrii predau în vecinătatea catedralei Notre Dame, sub jurisdicția arhiepiscopului. Școlile, controlate de autoritatea ecleziastică locală, încredințate unor profesori care erau clerici sau monahi, ținteau cu precădere la formarea de ecleziaști de rang înalt, care în bisericile lor ar fi avut responsabilități administrative și pastorale importante. Valoarea profesorilor și curiozitatea elevilor au reprezentat motorul unor noi dezvoltări.

În sec. al XII-lea, chiar topografia școlilor pariziene a devenit mai complexă. Unii profesori au început să predea pe

malul stâng al Senei, tot în mediul instituțiilor ecleziastice, dar în afara jurisdicției cancelare, autoritatea impusă de episcop controlului școlilor. Acesta reprezintă embrionul universității. Rezultatul este o structură complexă de autogovernare, întemeiată pe norme scrise: profesorii, cu participarea studenților, controlau conținutul învățământului, metodele didactice, toate aspectele de viață privitoare la persoanele care, sub diverse titluri, fac parte din nucleul studios parizian. Către anul 1200, puterea a trecut în mâinile universitarilor.

În dobândirea autonomiei lor, universitarii au fost sprijiniți de ponteficii romani. Papalitatea a înțeles bine forța uriașă pe care o are în sine cultura scolastică și, într-un moment în care încearcă să afirme cu putere autoritatea Scaunului roman asupra întregii creștinătăți, nu ezită să pună pe plan secund autoritatea ecleziastică locală, pentru a submina prerogativele episcopului și ale cancelarului, pentru a stabili un raport direct cu noii intelectuali.

De la sfârșitul sec. al XII-lea, universitatea a început să elaboreze statute, afirmându-și, cu capacitatea de a-și da autonom o normă, propria sa libertate: în 1215, trimisul pontifical Roberto de Courçon a acordat acestor statute sigiliul aprobării papale. În 1231 universitarii au obținut de la papa Grigorie al IX-lea o serie de privilegii foarte importante: prin bulă papală, cetatea Paris este preamărită cu titlul de *parens scientiarum*. Învățații sunt chemați să pună în serviciul creștinătății toate resursele culturii lor.

Alta este istoria Universității din Bologna, sălașul care-și dispută cu Parisul titlul de cea mai veche universitate din Europa.

Nu se știe bine dacă au existat aici, în perioada preuniversitară, școli de vreo oarecare importanță sau ce anume se învăța acolo. Cetatea se află în centrul unei regiuni, Italia centro-septentrională, unde, începând cu sec. al XI-lea, se înregistrează semnele unei renașteri juridice, în special la cei care se folosesc de drept în practica profesională (judecătorii și notarii). Există cu siguranță un raport între înflorirea școlilor noi și nevoia de cultură exprimată de o societate aflată în plină dezvoltare politică și economică. Nu se poate însă explica totul într-un mod mecanic, în primul rând pentru că, la Bologna – dacă dăm crezare puținelor mărturii –, la început au fost mai cu seamă cărți. Sunt cărțile din *Corpus iuris*, în care în sec. al VI-lea împăratul Iustinian adunase tezaurul legilor și jurisprudenței antice care, după sfârșitul Imperiului roman, rămăseseră atâtea secole împrăștiate și nebăgate în seamă. Manuscrise din acele „cărți de legi” au ajuns la Bologna, pe căi aventuroase și în mare parte obscure: unii maștri au început să le recopieze și să le pună în ordine. Tradiția îi atribuie meritul inițiativei lui Irnerius, *Lucerna iuris*, „făclia dreptului”, „lumina Bolognei”; o întreprindere de asemenea dimensiuni nu se putea totuși împlini pe durata unei generații și nici, cu atât mai puțin, să fie opera unei singure persoane. În jurul acestor cărți iau naștere școlile bologneze de drept. Reprezentările figurative de scene de școală (în manuscrise, în sculpturile tombale) arată maestrul la catedră, cu o carte deschisă în fața sa, în postura de a o citi și comenta în fața unor grupuri de școlari, care-l ascultă într-o atitudine de respect.

Cultura care se construiește în școlile universitare pune în mâinile juriștilor bolognezi, ca și în cele ale teologilor și filozofilor parizieni, o putere uriașă. În 1155, coborând spre Roma pentru încoronare, Federico Barbarossa a întâlnit la Bologna o delegație de profesori și studenți. Le-a garantat protecția sa, pentru că ei „luminează lumea cu știința, educându-i pe oameni să trăiască în supunere față de Dumnezeu și împărat, slujitorul Lui”. Privilegiile acordate de Barbarossa, reluate în legislațiile succesive ale suveranilor, principilor și cetăților, vor face din universitari un grup puternic și capabil să se conducă autonom. Guvernul comunal pune vreme îndelungată piedici studioșilor străini care vor să se organizeze în corporații (cele bologneze nu au nevoie de garanții speciale, fiind tutelate de statutul lor de cetățeni), dar în final trebuie să accepte acele *universitates* studențești ca o prezență de prim plan a vieții cetății. Prin reprezentanții lor, studenții dialoghează cu instituțiile citadine și, mai cu seamă, controlează toate aspectele vieții „studiului”: programele de cursuri, activitatea profesorilor, disciplina internă. Începând cu sec. al XIII-lea, chiar și ponteficii intervin pentru a întări cu sprijinul lor puterea corporațiilor studențești.

Atenția cu care papii și împărații au urmărit noile dezvoltări ale culturii intelectuale a fost determinantă pentru succesul extraordinar al universității în Evul Mediu. Legătura cu cele două puteri universale a imprimat instituției universitare unele dintre trăsăturile sale juridice cele mai caracteristice: în toate așezămintele le sunt garantate universitarilor privilegii analoge, iar titlurile conferite sunt recunoscute ca valide oriunde. Dacă se

adaugă la acestea faptul că programele prezintă un grad înalt de uniformizare și că latina este limba comună pentru toți, se înțelege cum noii intelectuali pot să aplice la ei înșiși într-un mod cu totul particular motto-ul: *terras omnes tamquam meas uidebo*.

Universitatea are însă un alt chip. Ea este și o instituție solid înrădăcinată în realitatea socială și politică a locurilor în care se găsește și, cu timpul, își va adânci această caracteristică. Încă din primele secole, alături de acele spații de studiu născute din adunarea spontană a măștrilor și elevilor, apar altele care se nasc din voința suveranilor, ale administrațiilor orășenești. Federico al II-lea a fondat în 1224 Universitatea din Napoli, iar orașul Vercelli a decis în 1228, cu orgoliu, să se înzestreze cu o instituție de studiu. Încă din aceste prime inițiative de întemeiere, dependența universităților de puterile locale este foarte puternică, mai ales din punct de vedere financiar (salariile profesorilor fiind plătite din banul public); în schimb, la Bologna, până la jumătatea sec. al XIII-lea, studenții continuau să-i plătească direct pe profesori, prin sistemul „colectei”. În aceste condiții, autonomia corporațiilor universitare se reduce simțitor: în universitățile din Evul Mediu târziu și apoi din epoca modernă, ea va rămâne în multe aspecte numai formală.

Din sec. al XIV-lea și, mai cu seamă, dintr-al XV-lea, universitatea începe să devină tot mai clar o instituție a statului. Aceasta nu înseamnă că marile așezăminte își pierd caracterul și ambițiile cosmopolite: este însă evident că orașele ca formă administrativă, precum și principii și suveranii încep să dezvolte o politică de plasare a universității în serviciul exigențelor unui

mediu politic teritorial precis: în fiecare centru orășenesc, aceasta trebuie să furnizeze societății medici, avocați, notari, profesori și, în administrația publică, funcționari cu o bună pregătire. Raportul intelectualilor universitari cu puterea a cunoscut inevitabil transformări. Transformările au oscilat între asumarea unui rol de ideolog (când teologii, filozofii, juriștii strâng alianța cu papalitatea sau Imperiul) și asumarea unui rol tehnic (când s-au pus în slujba orașului ca profesioniști și funcționari). Situația era însă cu mult mai complexă, pentru că nu este nevoie să supraevaluăm puterea culturii universitare. Într-o societate, cum este cea din Evul Mediu târziu, în care rolurile sociale se rigidizează tot mai mult, nu este suficient titlul de doctor pentru a garanta o carieră strălucită, care rămâne determinată de descendența familială. Pe de altă parte, nu trebuie să se creadă că aceste personaje, angajate în slujbe preponderent tehnice, își pierdeau cu totul specificul lor de intelectuali.

Harta difuziunii locașurilor universitare în Europa devine tot mai densă în cursul Evului Mediu. Este adevărat că nu toate universitățile, mai ales cele apărute în perioada cea mai veche, supraviețuiesc vreme îndelungată. Este totuși impresionantă expansiunea fenomenului. Până în sec. al XIV-lea, universitățile nu depășeau un total de douăzeci. Către 1500 se numără cam optzeci. Iată o cronologie sumară a celor mai importante:

Au universitate din sec. al XIII-lea (și, în unele cazuri, chiar din perioada anterioară): Bologna, Paris, Oxford, Cambridge, Padova, Montpellier, Toulouse, Salamanca, Napoli, Siena,

Lisabona. În sec. al XIV-lea se adaugă: Avignon, Roma, Perugia, Coimbra (prin transferare de la Lisabona), Pisa, Pavia, Viena, Cracovia, Erfurt, Heidelberg, Köln. În sec. al XV-lea: Leipzig, Rostock, Louvain, Catania, Glasgow, Trier, Freiburg, Praga, Saragozza, Copenhaga, Tübingen, Uppsala.

Înflorirea centrelor universitare răspundea unor schimbări pe care, mai departe, le adânceau chiar mediile universitare. Ducerea la capăt a studiilor a necesitat întotdeauna trudă și bani: câștigurile sigure și prestigiul social reprezentau însă o răsplată pe măsură.

În lumea modernă, pare greu de imaginat o societate avansată din punct de vedere cultural care să nu aibă un sistem universitar. Și totuși, au existat mari civilizații literate care nu au cunoscut universitatea, așa cum au fost Grecia antică, Roma imperială, chiar Islamul din perioada de aur, marcată de școli superioare care nu sunt totuși comparabile cu universitățile în sens strict. Universitatea a fost „inventată” în Occidentul latin, pe parcursul secolelor de mijloc ale Evului Mediu, iar în epoca modernă s-a afirmat pe toate continentele ca o instituție tipică și specifică a culturii a occidentale.

În Evul Mediu timpuriu, cunoașterea era concepută ca un complex unitar, articulat în șapte discipline: cele șapte arte liberale (*vide supra* nota despre Martianus Capella, cap. A.1. *Filologia*). Miniaturile manuscriselor scolastice reprezintă adesea sistemul cunoașterii prin imaginea unui copac, din al cărui trunchi puternic se despart șapte ramuri, câte una pentru fiecare artă (*id est*, disciplină): gramatica, retorica, dialectica, aritmetica, geometria,

astronomia, muzica. Pentru a fi un învățat, studiosul trebuia să fie stăpân pe toate aceste discipline, chiar dacă în realitate, dintre relativ puținii care puteau accede la educația superioară, aproape nici unul nu reușea să-și desăvârșească efectiv întregul *curriculum*.

O restructurare profundă a acestei scheme a avut loc la începutul celui de-al doilea mileniu. Oameni noi s-au inserat în teritoriul literaturii, iar societatea în întregul ei și-a dezvoltat noi exigențe culturale. În școlile universitare, profesorii au început să schițeze un edificiu nou, mai complex, al cunoașterii. Mai mult decât toți ceilalți, filozofii și-au asumat sarcina de a teoretiza organizarea disciplinei. Studiul celor șapte arte liberale, așa cum se desfășura în Evul Mediu timpuriu, este acum o simplă pregătire pentru studiile superioare, al căror conținut este articulat, după schema diviziunii filozofiei, în discipline care se ocupă de natură, discipline morale și discipline care privesc realitățile supranaturale (metafizica). Această revoluție se împlinește sub semnul filozofiei aristotelice: traduse din greacă în arabă și apoi din arabă în latină, începând cu sec. al XIII-lea, operele filozofului grec sunt un element decisiv pentru dezvoltarea filozofiei și a științei.

Noua concepție asupra culturii rămâne una profund unitară, dar uneori se deschide înspre specializare. *Studium* este unul singur, dar se articulează în diferite facultăți ale universității: arte, medicină, drept, teologie. Un așezământ universitar are menirea de a oferi pregătire în toate disciplinele, chiar dacă în general diverse centre își leagă renumele de grupuri particulare de discipline. Studenții merg la Paris datorită faimei de care se

bucurau profesorii de arte și de teologie, la Bologna, pentru a frecventa școlile de drept.

Programa unui curs universitar este constituită dintr-o selecție de texte. Fiecare disciplină (teologie, filozofie, drept etc.) coincide cu cărțile autorilor care au tratat-o cu autoritate, iar profesorii au misiunea de a le transmite tinerilor conținutul lor într-o formă nealterată. Conținutul și metodele de predare erau teoretic similare în toate așezămintele universitare (și nu fără temei s-a insistat mult asupra rolului jucat de universitate în crearea unei culturi europene unitare); de fapt însă, puteau exista deosebiri chiar importante. Disparități se remacă mai cu seamă în facultățile de arte: în vreme ce în unele centre sau în unele epoci studiul era limitat la autorii vechi, folosiți în școlile de arte liberale preuniversitare, la Oxford și la Paris, în cursul sec. al XIII-lea, se citeau toate operele lui Aristotel. În vremea aceea, Aristotel era folosit și de mulți teologi: chiar dacă facultatea de teologie avea ca texte de bază Biblia și *Sentințele* unui magistru din sec. al XII-lea, Petrus Lombardus (*Libri quattuor sententiarum*). Programa facultății de medicină cuprindea autori clasici, ca Hipocrat și Galenus, și tratate de autori arabi în traducere latină, în primul rând „Canonul” lui Avicenna. Cărțile juridice pe care le reunise în sec. VI împăratul Iustinian în *Corpus iuris* stăteau la baza învățământului de drept civil, în vreme ce dreptul canonic se studia din culegeri de norme ecleziastice.

Întemeiată solid pe tradiția autorilor, cunoașterea transmisă de universitatea medievală poate părea la prima vedere statică și repetitivă. Programele însă nu se mențin neschimbate de-a

lungul timpului, ci se deschid primind, alături de textele clasice, tratate și alte producții școlastice ale măștrilor moderni, care devin și ei „autori”. Și, mai cu seamă, conținutul cărților nu este transmis ca ceva rigidizat: dimpotrivă, de fiecare dată este supus unui efort de interpretare din partea profesorilor; o operă doctrinală are subtilitate, fantezie și îndrăzneală, ceea ce, în respectul absolut al textului clasic, o face capabilă să răspundă nevoilor și intereselor modernității.

Știința medievală este în întregime întemeiată pe cărți (observarea naturii acoperă un spațiu marginal și, sub acest aspect, revoluția științifică de la începutul epocii moderne este cu adevărat o schimbare de perspectivă); nu se poate însă defini ca „livrescă” în sensul depreciativ al termenului. Cartea există prin medierea profesorului, ea trăiește prin vocea lui. În două momente fundamentale ale didacticii universitare, lecția și disputa, studenții învață prin intermediul ascultării. În lecție, profesorul citește textul mai înainte de a-l comenta; în dispută, textul trebuie să fie deja total prezent în memoria celor care intervin, pentru a putea să-și sprijine argumentarea pe autoritatea lui.

Dacă pentru studiul individual studenții au mare nevoie de pagina scrisă (și de aceea epoca despre care vorbim este una de o extraordinară expansiune a producției de carte), aulele universitare rămân în mare măsură spații ale oralității.

În cadrul raporturilor care au existat în Evul Mediu între cultura universitară și celelalte culturi, merită pusă în valoare problema lingvistică. Corpul universitar vorbește pretutindeni în limba latină și rămâne fidelă acestei limbi de prestigiu chiar până

dincolo de sfârșitul Evului Mediu. Grupurile de intelectuali găseau în latină un puternic instrument de comunicare științifică, care anula barierele ridicate de limbile naționale; iar universalitatea limbajului este un element fundamental în ideologia universității ca instituție cosmopolită. Față de societate în ansamblul ei, alegerea latinei este una de separare. În secolele în care se dezvoltă universitatea, nu numai lumea de rând, în viața de toate zilele, comunică în limba vulgară, ci chiar și scriitorii deschiși la experimente folosesc în creația literară, cu tot mai mare insistență, noile limbi.

În vremurile de început, raporturile dintre școală și lumea literaturii în vulgară sunt foarte vii. Personajele care se mișcă într-o zonă de mijloc între cele două spații dezvoltă o intensă activitate de mediere: este vorba aici în primul rând de Brunetto Latini (cu numele latinizat în forma *Burnectus Latinus*), venerat de Dante ca maestru: în *Tezaurul* său, publicat în franceză (*Li livres dou trésor*) și apoi în italiană (*Tesoretto*), el condensează mult din învățăturile predate la Paris în facultatea de arte.

Mai apoi, literații care aleg limba vulgară pornesc pe un drum cu o tot mai mare autonomie, ba chiar de contestare deschisă a culturii universităților. Clivajul dintre cele două lumi este menit să crească. Rămâne deschis canalul obișnuit de comunicare dintre școală și culturile non-literate, prin pastorală religioasă. Predicatorii se străduiesc să traducă într-un limbaj accesibil poporului doctrinele pe care le-au studiat la universitate; numeroasele culegeri de predici în limba vulgară ajunse până la noi sunt o mărturie a strădaniei lor.

Cultura universitară se deschide spre exterior nu doar pentru a da, ci și pentru a primi. Este semnificativ faptul că cea mai mare parte a traducerilor din greacă și din arabă, care le-au oferit profesorilor universitari texte fundamentale pentru toate disciplinele, nu au fost făcute în interiorul universităților, ci la curte sau în alte centre culturale, unde mecenați laici sau ecleziastici susțineau întreprinderi de felul acesta prin însemnate mijloace financiare. În faza aceasta, raportul dintre ambientul de la curte și cel din școală a fost vital.

În cursul sec. al XIII-lea, universitatea din Paris are un destin extraordinar, menit să influențeze profund toată istoria culturii occidentale. Grație traducerilor latinești, profesorii vin în contact cu operele de filozofie naturală, morală, metafizică ale lui Aristotel, necunoscute mai înainte, și cu cele ale comentatorilor arabi, Avicenna și Averoe. Încă de pe la 1230, primele texte aristotelice intră în facultățile de teologie, unde, începând cu jumătatea secolului, văd lumina sinteze grandioase dintre cultura creștină și gândirea clasică greacă, datorate franciscanului Bonaventura și dominicanului Toma d'Aquino. Filozofii parizieni sunt *magnanimi*, cum se definesc ei înșiși; sunt, după unii istorici, cei dintâi intelectuali conștienți de funcția lor socială. În 1270 și 1277, tezele averroiste sunt condamnate de episcopul Parisului, la îndemnul papei, iar profesorii care le susțin sunt expulzați din universitate.

Revoluția culturală care a marcat Evul Mediu târziu și care și-a găsit momentul de maximă elaborare în fondarea universităților, a implicat în mod natural instrumentele practice de

cunoaștere: cărțile. Apare acum o carte nouă, în primul rând prin structura sa materială, care trebuie să corespundă noilor exigențe ale studenților universitari.

Cartea tipică a Evului Mediu timpuriu era un codice produs în *scriptorium*-ul unei mănăstiri. Cartea era menită în esență să rămână în interiorul mănăstirii și făcea parte în felul acesta din bunurile ei materiale, din *thesaurus*: mai apoi putea fi dăruită vreunui personaj eminent. Folosită pentru o lectură colectivă și nu individuală, făcută cu glas tare, având loc în refectoriu sau în curtea interioară a mănăstirii, prezenta cel mai adesea foi scrise complet, cu spații ample între rânduri, cu o scriere care în mod obișnuit nu separa cuvintele, cu decorațiuni rezervate paginilor și rândurilor inițiale.

Cartea universitară, care este cu siguranță exemplul cel mai tipic și reprezentativ al producției medievale târzii, răspunde unor modalități de fabricare și unor exigențe de întrebuințare cu totul diferite. Copiată în ateliere laice de scriere, care se dezvoltau în interiorul centrelor urbane, iese din mâna unui copist de profesie care, pe baza unui contract autentic, primește sarcina de a transcrie. Cartea devine, pe scurt, un bun material menit vânzării și folosit, pentru studiu individual, de studenți care urmăresc din ea lecțiile profesorilor. Codicele universitar prezenta pagini scrise pe două coloane, cu margini ample destinate gloselor și comentariilor la text. În interiorul textului, cuvintele sunt de regulă despărțite unele de altele; textul este cuprins într-un sistem decorativ care, pe lângă miniaturile și literele inițiale, prezintă și titlurile în roșu – *rubricae* –, precum și semne de paragraf pentru a pune în evidență părțile în

care se articulează discursul. Dincolo de noua structură formală, un alt element caracterizează producția de carte universitară: este vorba de sistemul de *peciae*. Pentru a face față cererii continue de texte, și deopotrivă pentru a veghea asupra autenticității și corectitudinii formale a textelor, în multe universități europene, mai ales la Bologna și Paris, încă din primele decenii ale sec. al XIII-lea, s-a elaborat un sistem articulat și funcțional de multiplicare a cărților. Pentru toate cărțile de texte utilizate se crea o copie oficială, numită *exemplar*. Aceste *exemplaria* erau scrise în fascicule, toate de aceeași lungime: fasciculele erau cunoscute sub numele de *peciae*.

De aceste *exemplaria* se ocupă (mai cu seamă împrumutând din când în când *peciae*) *stationarii*, niște librari / bibliotecari, care lucrau în număr mare pe lângă universități. O comisie de *petiarii*, aleși dintre profesori, verifică la începutul anului academic corectitudinea textuală a acestor *exemplaria* și le fixează prețul de împrumut. Se face o listă oficială de *exemplaria* și se trec în ea tarifele; lista trebuie să fie afișată în oficiul fiecărui *stationarius*.

Avantajul sistemului este evident: copiiștii profesioniști, precum și studenții individuali, puteau să închirieze din când în când acele *peciae* de care aveau nevoie, pentru a transcrie textul. Pe de altă parte, era posibil ca în felul acesta să fie implicate mai multe persoane în copierea unui singur text, tot atâtea, câte fascicule cuprindea textul respectiv.

Mecanismul putea fi atins de defecțiuni, care provocau incidente în transcriere, ale căror urme s-au păstrat în manuscrisele

unde apar pe margini (adesea cu litere mărunte, uneori șterse sau tăiate parțial) indicații ale sfârșitului sau începutului de *pecia*, cu numărul care o individualiza. Se putea întâmpla ca un copist, după ce termina transcrierea unei *pecia*, să nu o găsească în oficiul *stationarius*-ului pe cea care urma, împrumutată fiind altcuiva. El putea atunci să lase în alb un anumit număr de foi și să treacă la transcrierea unei *pecia* de mai departe. Odată obținută însă *pecia* lipsă, copistul descoperea uneori că spațiul pe care i-l destinase în alb era prea mare sau prea mic: așa se face că în manuscrise se poate găsi o coloană rămasă în alb sau, dimpotrivă, ca textul să fie copiat și pe margini și scris cu litere extrem de mici.

Independent de incidentele inevitabile, sistemul de *peciae* a fost capabil să răspundă exigențelor cititorilor, de a avea la dispoziție în timp scurt toate cărțile care le erau de folos, precum și exigențelor universităților, de a gestiona și a controla difuziunea textelor și, prin aceasta, a mesajelor culturale pe care le transmiteau.

Universitățile și școlile medievale nu au rămas ca o realitate palpabilă; a rămas însă proiectul unui edificiu ideal visat de un profesor de retorică de la Universitatea din Bologna: Boncompagno da Signa (cunoscut și sub numele latinizat *Boncompagnus*) În a sa *Rhetorica nouissima* (1235), un text fundamental pentru studioșii retoricii, în capitolul dedicat importanței de a memora, Boncompagno schițează un loc construit anume pentru exercitarea memoriei, așadar pentru studiu. Boncompagno nu a văzut niciodată realizată această școală a sa,

dar din rândurile lui răsar câteva detalii ale școlilor ce ne sunt familiare.

„Un edificiu scolastic trebuie să fie construit într-un loc deschis, unde este aer curat. Trebuie să fie departe de locurile frecventate de femei, de zgomotele pieței, de cai, de canale, de câini care latră, de gălăgie dăunătoare, de trosnete și de mirosul rău. Lățimea și lungimea edificiului trebuie să fie aceeași. Cât despre ferestre – ele trebuie să fie nici mai puține, nici mai multe decât este necesar pentru o iluminare corectă. Este bine ca așezământul să fie la etajul de sus. Tavanul nu trebuie să fie nici prea înalt, nici să apese podeaua, pentru că în ambele cazuri scade capacitatea de memorare. Școala va fi curățată de praf și de orice murdărie. Va fi fără imagini și de picturi, cu excepție celor care sunt în mod deosebit eficace pentru exercitarea memoriei în diversele materii studiate de elevi. Toți pereții vor fi vopsiți numai în verde; trebuie să fie o singură intrare, iar scările să nu fie obositoare la urcat. Profesorul să șadă mai sus decât studenții, la o înălțime de la care să poată controla cine intră. Se dispun două sau trei ferestre prin care, din când în când, mai ales când e vreme frumoasă, profesorul să poată privi afară și admira pomii, grădinile și florile: vederea lucrurilor plăcute întărește memoria. Locurile studenților să fie așezate în ordine, ca profesorul să-și poată aminti numele lor, precum și pentru ca toți să poată vedea chipul profesorului. Studenții nobili și de neam înalt să fie așezați în locurile cele mai bune. Toți cei dintr-o provincie sau de un neam să fie așezați împreună, dar respectând locul de onoare i se cuvine fiecăruia după însărcinările sale, noblețea și meritele sale

personale. Nu se schimbă niciodată ordinea locurilor și nimeni nu ia locul altuia, ci fiecare își păstrează locul care i-a fost atribuit. Eu nu am avut niciodată o asemenea școală și nu cred că există undeva vreuna de felul acesta. Dar poate că într-o bună zi sfaturile acestea vor fi de folos urmașilor.”

O realitate nouă are nevoie de cuvinte noi. Instituția universitară și-a format un lexic propriu, care a trecut din latina medievală în limbile moderne. Rareori este vorba de cuvinte inventate anume; cel mai adesea, termeni aflați deja în uz, luați din limbajul școlilor neuniversitare sau din viața de toate zilele, își schimbă înțelesul și se specializează, devenind termeni tipic universitari, dintre care mulți sunt în uz și acum, dezvăluind cât de legată este universitatea de azi de rădăcinile ei medievale: realitatea care stă în spatele acestor cuvinte, antice și mereu aceleași, poate fi și chiar este profund diferită.

Termenul „universitate” din limbile europene moderne se referă fie la conținutul învățământului superior, fie la organizarea lui, obiecte pentru care Evul Mediu folosea două cuvinte distincte: *studium* și *universitas*. *Universitas* indica în latina medievală orice ansamblu de persoane, organizat pentru a atinge scopuri precise; odată cu afirmarea universității, se definește corporația (formată din studenți sau profesori, după așezăminte) care avea autoritate asupra cunoștințelor transmise în șoli și asupra persoanelor care frecventau școlile. Prin *studium* se denumea conținutul activității didactice și de cercetare, complexul disciplinelor, metodele. În universitatea medievală se vorbea, pentru a desemna diversele arii

disciplinare, de facultăți (*facultates*). Profesorii erau numiți *magistri* sau *doctores*; la Paris, se folosea de obicei primul termen, la Bologna, al doilea (pentru că aici „maestro” desemna un profesor de rang inferior). Maeștri de drept de la Bologna erau numiți și *domini*, un cuvânt din vocabularul feudal, încărcat de o autoritate care le era recunoscută. A ajuns pînă la noi termenul *bidellus* sau *bedellus*: acest personaj din universitățile medievale era important, din moment ce putea fi însărcinat să controleze dacă profesorii își îndepliniseră regulamentul îndatoririlor didactice.

4. BIBLIOTECI

În vremea noastră, cele mai numeroase și prețioase manuscrise latinești și grecești sunt concentrate în câteva biblioteci, dominate de cele din Italia.

Cea mai importantă dintre ele este *Bibliotheca Laurentiana* din Florența (se numește *Laurentiana* pentru că a fost înființată pe lângă biserica San Lorenzo; este numită și *Bibliotheca Medicea*, după întemeietorul ei, Cosimo de Medici 1444; mai poartă un nume: *Bibliotheca Marciana*, pentru că la început, până s-a construit clădirea bibliotecii, manuscrisele au stat în mănăstirea San Marco din Florența). Un manuscris aflat aici se poate numi așadar *codex Laurentianus* sau *Mediceus* sau *Marcianus* sau *Florentinus*. Aceste manuscrise, nefiind prea numeroase la început, au fost așezate pe pupitre (*pluteus*), legate cu lanțuri; cele mai importante așa se află și azi, fiind indicate prin sintagma *libri catenati*.

La Roma: *Bibliotheca Vaticana* (întemeiată la începutul sec. al XV-lea). A fost îmbogățită în 1600 cu colecția de manuscrise a unui umanist, Flavius Ursinus; s-a mai îmbogățit prin achiziționarea de manuscrise, mai ales palimpseste, de la mănăstirea Bobbio, de lângă Milano și prin aducerea unui mare număr de manuscrise de la Heidelberg (provincia *Palatinata*). Un manuscris aflat aici se poate numi așadar, după proveniența sa, *codex Vaticanus* sau *Ursinianus* sau *Bobbiensis* (*Bobbiensis Vaticanus*) sau *Palatinus* (*Palatinus Vaticanus*).

La Milano (*Mediolanum*): *Bibliotheca Ambrosiana* (cu numeroase manuscrise, precum și palimpseste, de la Bobbio, descifrate pentru prima dată de Angelo Mai.

La Veneția: *Bibliotheca Marciana*; nomenclatorul înregistrează aici *codex Marcianus* sau *Venetus (Marcianus Venetus)*. Nucleul, mai degrabă simbolic, al bibliotecii venețiene este alcătuit din manuscrisele latinești și grecești colecționate de Petrarca care, la moartea sa, le-a lăsat bisericii San Marco; aceste codice s-au pierdut în mare parte. Cardinalul Bessarion și-a dăruit, în 1468, colecția de opt sute de manuscrise (preponderent grecești) bibliotecii San Marco, drept mulțumire pentru azilul acordat de Veneția grecilor fugiți din calea turcilor.

La Napoli a existat o bibliotecă importantă, *Bibliotheca Neapolitana*, întemeiată de dinastia Bourbon; aici sunt, mai ales, papirusuri descoperite la Herculaneum.

Din afara Italiei, sunt importante pentru colecțiile de manuscrise Biblioteca Națională de la Paris; Biblioteca Națională din Leiden (o colecție mai prețioasă pentru zona orientală decât pentru cea greco-romană); Biblioteca Regală din Madrid (*Matritensis*) deține manuscrise vechi, care, fără a fi numeroase, sunt de bună calitate. În Anglia există trei colecții distincte de codice latinești și grecești: în primul rând, cea a universității din Oxford (*Oxonium: codex Oxoniensis*) care se numește *Bodleiana* (după numele întemeietorului său); se află aici aproximativ treizeci de mii de manuscrise, printre care și o serie ajunsă aici ca pradă de război (dăruite lui Bodley de contele de Essex, luate dintr-o bibliotecă din Spania). La Cambridge (*Cantabrigium: codex*

Cantabrigianus) există mai ales texte grecești. În sfârșit, la Londra, la Biblioteca Muzeului Britanic (*codex Londiniensis; Musaei Britannici*) se află cam șaptezeci de mii de manuscrise, dintre care însă cele mai multe sunt orientale).

Din spațiul german, se disting două colecții de manuscrise. La Heidelberg se află o bibliotecă întemeiată în 1421; este cea mai veche bibliotecă publică germană care a supraviețuit până în vremea noastră. În 1622, în timpul războaielor religioase, un general al papei a luat aproximativ trei mii cinci sute de manuscrise, bine alese, și le-a dus la Vatican. În 1797, Bonaparte a dus de la Roma, tot ca pradă de război, manuscrise din biblioteca Vaticană; alegând mai ales manuscrise de la Heidelberg. După tratatul de pace din 1815, au revenit la Vatican peste două mii șase sute de manuscrise originare din Heidelberg. Un al doilea centru german important pentru codice este Wolfenbüttel (*Guelferbyтана*): orașul a avut un principe care, la începutul sec. al XVI-lea, și-a lăsat moștenire publică toată biblioteca (în jur de douăzeci și opt de mii de volume, între care zece-douăsprezece mii sunt codice latinești și grecești). Biblioteca, aflată într-un orășel ocultat de ultimul război, a rămas într-o stare bună.

În România a existat, în sec. al XVIII-lea, o bibliotecă importantă, cea a Mavrocordaților, despre care se spune că ar fi avut șase sute de mii de volume (un număr mai degrabă legendar, amintind de biblioteca din Alexandria). Unul dintre cele două cataloage existente precizează numărul autorilor: 405 lucrări de autori greci și 222 lucrări de autori latini (pot fi amestecate manuscrisele cu tipăriturile). Al doilea catalog precizează numărul

manuscriselor: 162. Aceste manuscrise au fost cercetate de soli francezi și cel puțin șaptezeci și șase au fost vândute, ajungând la Paris (unde s-au păstrat). Despre biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino nu se știe nimic; într-o vreme a stat și ea găzduită de Palatul Văcărești, fiind poate înglobată de Mavrocordat în biblioteca sa. Cărțile au dispărut; s-a păstrat (în colecția de documente inițiată de Eudoxiu Hurmuzachi) un catalog al bibliotecii mănăstirii Văcărești, întocmit pe la jumătatea sec. al XIX-lea.

5. EDIȚII

Primul rezultat al muncii editorului este alcătuirea unui *stemma*. Mărturia este strict limitată la erorile semnificative (*vide infra*), care ar putea indica anumite linii de descendență (fiind evident că o citire corectă, autentică poate supraviețui în orice linie).

Erorile care apar în cursul transcrierii au o semnificație decisivă în studierea interrelațiilor dintre manuscrise. Investigarea erorilor se poate face în sine, cu scopul de a determina felul în care au apărut și calea de eliminare a lor. Pe de altă parte, erorile pot fi cercetate în scopul alcătuirii unui *stemma*, dar atunci devin relevante anumite caracteristici ale lor. Din acest punct de vedere, se vorbește despre erori indicative sau semnificative, *errores significativi*, utile în detectarea relațiilor stemmatice.

Paul Maas stabilește o formulă de analiză, pornind de la constatarea că erorile semnificative sunt separative sau conjunctive.

Vorbim de erori separative dacă un manuscris atestă o eroare acolo unde un alt manuscris păstrează lecțiunea autentică: atunci are o descendență independentă de a acestuia (rămâne însă incertitudinea generată de contrastul dintre lecțiunile autentice și posibilele emendări).

Dependența unui martor de un altul nu poate fi demonstrată direct, ci numai prin excluderea posibilității de a fi independent. Se demonstrează că un martor B este independent de

un martor A, descoperind în A împotriva lui B o eroare constituită în așa fel încât ceea ce știm noi din stadiul criticii conjecturale a perioadei dintre A și B ne autorizează să avem certitudinea că nu putea fi îndepărtată prin conjectură în acea perioadă. Erorile de tipul acesta sunt numite erori separative (*errores separativi*).

O eroare celebră în tradiția clasicilor greci este omisiunea versului *Oedipus Tyrannus* 800 în *Codex Laurentianus* 32.9 din sec. al X-lea sau al XI-lea (L) împotriva manuscriselor din sec. al XIII-lea (AΓ). Este un fapt general acceptat azi că niciun bizantin din acele trei secole nu putea compune versul respectiv. Mai mult, s-a demonstrat între timp, prin intermediul erorilor separative din L (e drept, mai ales în textul scholiilor), că un număr de manuscrise bizantine din Sofocle sunt independente de L.

Se identifică erori conjunctive dacă două sau mai multe manuscrise împărtășesc o eroare proprie, și anume una care nu poate fi atribuită unei coincidențe în citirea greșită, și care face ca manuscrisele să fie asociate într-o anumită linie de descendență (și de data aceasta, există posibilitatea ca o emendare să fi anulat mărturia asocierii).

Se poate dovedi că doi martori, B și C, sunt împreună împotriva unui al treilea, A, prin identificarea faptului că o eroare comună lui B și C este de o asemenea natură încât e puțin probabil ca B și C să o fi comis independent una de alta. Asemenea erori sunt numite erori conjunctive (*errores coniunctivi*). Este un domeniu al probabilităților (sau improbabilităților), nu al certitudinilor, pentru că nu se exclude teoretic posibilitatea ca mai mulți martori, în mod independent, să facă aceeași greșeală.

Probabilitatea ca doi martori să fie în acord pentru că au folosit aceeași sursă este însă mai mare. Contextul este relevant: dacă ambii martori prezintă, de pildă, un conglomerat de erori datorate itacismului și singura eroare pe care o au în comun se datorează itacismului, atunci faptul respectiv nu se transformă într-un argument care să sprijine *stemma*. Dacă, pe de altă parte, ambii martori au autoritate ortografică, o eroare comună provocată de itacism face probabilă explicarea prin apartenența la aceeași familie.

Aceste două tipuri de erori indicative apar frecvent în textele extinse, astfel încât cele două tipuri de relații pe care le implică pot fi demonstrate dincolo de orice îndoială.

Natura tradiției medievale implică, în cazul textelor relativ puțin citite, producerea unui număr mic de copii (cel mult trei) după același arhetip; în cazuri extrem de rare s-au conservat toate cele trei copii sau descendenți din fiecare din ele. Pe de altă parte, când textele erau intens citite, exista o tendință de contaminare: în momentul în care se produce contaminarea, metoda care stă la baza alcătuirii unui *stemma* devine impracticabilă.

Recomandările stricte de alcătuire a schemei de descendență nu se aplică în cazurile în care tradiția manuscrisă a fost supusă emendării sau contaminării, iar faptul acesta impune limitări, pentru că este primejdios ca un text să fie editat pe baza unui *stemma* incert.

Mai departe, *stemma* trebuie să acopere o tradiție închisă: altminteri orice manuscris individual poate conține variante (în text sau pe margine) care provin dintr-o sursă externă.

Cel mai adesea, editorii se confruntă cu probleme generate de absența unor proceduri stemmatice clare, și de dificultatea de examinare și evaluare a unor manuscrise emendate sau contaminate. Asemenea manuscrise pot varia în dată (mai ales când este vorba de autori care s-au bucurat de o largă popularitate), de la Occidentul sau Bizanțul medieval până în vremea Renașterii. Este întotdeauna relevantă cercetarea stării filologice în ansamblu a unui manuscris. Manuscrisele târzii pot păstra o tradiție de dată veche, iar acest principiu a fost perfect formulat de Pasquali: *recentiores non deteriores*.

Principiul este generat de constatarea că un martor care de dată mai târzie decât altul nu este în mod necesar, din acest motiv, un martor inferior. Vârsta unui martor este luată în considerație doar ca *terminus ante quem*, indiciu că nu poate proveni dintr-un codice ulterior lui. Cel mai vechi martor existent este întotdeauna complet independent, în vreme ce independența martorilor ulteriori (împotriva celor care sunt mai timpurii decât ei) trebuie demonstrată prin erori separative. Tot așa, în examinarea martorilor din punctul de vedere al independenței lor, parcursul corect începe de la cel mai vechi, iar apoi ajunge la *recentiores*, în ordine cronologică. Acești martori *recentiores* se dovedesc a fi, în majoritate, dependenți.

Știința bizantină merită să fie corect evaluată, tot așa cum se cuvine să fie prețuite efectele adnotărilor medievale sau

măiestria emendărilor Renașterii. Bibliografia recentă și recurgerea la mijloacele moderne de cercetare reprezintă pentru editor o complinire a studierii câmpului general al tradiției manuscriselor de care dispune. Șapte manuscrise din Eschil pot sugera un *stemma*, alte șaptesprezece o pot distruge, la acestea urmând să se adauge și alte manuscrise eschiliene. Concluziile se formulează doar după ce sunt examinate mărturiile din toate punctele de vedere. Un editor al lui Polibiu ori Titus Livius poate prezenta un *stemma* și o tradiție închisă a principalei linii de descendență, dar numai după colaționarea tuturor manuscriselor cunoscute; Polibiu și Titus Livius erau totuși texte prea voluminoase pentru a se bucura de o popularitate neîntreruptă, iar un hiatus în transmitere poate avea efecte ascunse. Recensiunea manuscriselor, chiar dacă permite o mărturie adecvată, poate implica argumentul probabilității ca ipoteză de lucru, iar emendarea și contaminarea sunt în măsură să vicieze analiza.

Se poate recurge la examinarea statistică, un *calculus* de variante, care nu implică nicio opinie în privința autenticității lecțiunilor sau a deteriorării lor succesive. Munca statistică poate fi făcută acum mijloace moderne, cu condiția ca datele să fie pregătite adecvat. Beneficiul constă nu numai în viteza de lucru, ci și în depășirea erorilor omenești în judecarea mărturiilor. Rezultatul ultim nu rămâne unul mecanic, ci se plasează în contextul evaluării autorului respectiv, al subiectului și stilului.

6. *EDITIO PRINCEPS*

Numele de *editio princeps* se folosește pentru prima ediție tipărită a unei opere. Renașterea a fost predominant latină, iar umaniștii, după inventarea tiparului, s-au îngrijit de tipărirea clasicilor latini. Înaintea tuturor celorlalți autori, a fost publicat Cicero: *De officiis* și *Paradoxa* (în 1465, editat de Fust și Schoeffer, la Magonza); *De oratore* (1465, Sweynheim și Pannartz, la Subiaco); din același an datează o ediție din Lactanțiu. Autorii greci s-au bucurat de mai puțină atenție. Primele cărți tipărite în greacă au fost, din motive didactice, gramaticile grecești ale lui Constantin Lascaris (Milano, 1476) și Manuel Chrysoloras (Veneția, 1484); ediția *princeps* a lui Homer datează abia din 1488, când era deja publicată cea mai mare parte a clasicilor latini cunoscuți atunci. Descoperirile ulterioare au îmbogățit tabloul edițiilor *princeps* latine din secolele care au urmat incunabilelor.

Iată câteva exemple: din 1515 datează prima parte a *Annalelor* lui Tacit, din 1520, Velleius Paterculus; din 1518 până în 1773, prin descoperiri succesive, au fost adăugate cărți, capitole, fragmente care lipseau ediției *princeps* a lui Titus Livius din 1469; în 1508 a fost completat epistolarul lui Pliniu cel Tânăr către Traian, în 1528, cel al lui Cicero către Brutus.

În schimb, abia la sfârșitul sec. al XVI-lea se poate spune că au fost publicați în cea mai mare (și mai importantă) parte autorii greci. Ediții *princeps* au apărut însă chiar și după această dată (fără a fi limitate la descoperirile papiriacee sau de texte găsite

ulterior), cum este de pildă Soranus (Περὶ γυναικείων παθῶν), care a fost găsită de F. R. Dietz și a fost publicată după moartea acestuia, în 1838. Din 1652 datează culegerea *Antiquae musicae auctores septem*, din 1698, Arrian (Ἰνδική), din 1715, Dionysios Thrax (Τέχνη γραμματική).

Efortul de tipărire a autorilor greci a fost rapid dublat de traducerea lor în limba latină; uneori s-a întâmplat ca traducerile umaniștilor (integrale sau parțiale) să fie publicate înaintea edițiilor *princeps* ale autorilor greci (câteva exemple: *Batrachomachia*, Esop. Herodot, Tucidide, Platon, Aristotel etc.). În câteva din aceste cazuri, originalul grec s-a pierdut. Extrem de rare sunt situațiile în care textul grecesc este ulterior regăsit: multe din operele lui Galenus au ajuns până la noi doar în traducere latinească; asta era situația și pentru Περὶ λεπτονοῦσης διαίτης, dar în 1898 a fost publicat textul grecesc după un codice descoperit atunci.

7. EDIȚIILE CLASICE

Părțile esențiale ale edițiilor dintr-un autor clasic sunt titlul, prefața, *conspectus siglorum et notarum*, textul, aparatul critic, la care adesea se adaugă *fontes et testimonia*, unul sau mai mulți indici.

Titlul se scrie în latină cu litere majuscule și fără interpuncție. Se cuvine să fie, pe cât posibil clar și scurt. De pildă:

P. PAPINI STATI
ACHILLEIS
RECENSVIT
ALDO MARASTONI
BSB B. G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT
1974

sau

FLAVII SOSIPATRI CHARISII
ARTIS GRAMMATICAE
LIBRI V
EDIDIT
CAROLUS BARWICK
EDITIO STEREOTYPA CORRECTIOR
EDITIONIS PRIORIS
ADDENDA ET CORRIGENDA

COLLEGIT ET ADIECIT
K. KÜHNERT
LIPSIÆ IN AEDIBVS B. G. TEVBNERI MCMLXIV

Titlul operei este precedat de numele autorului, în cazul genitiv. Nu există un raport sintactic între titlul operei și numele editorului: ar fi fost o eroare să apară scris LIBROS V.

Titlul unei opere grecești se poate lăsa în limba greacă:

ARISTOTELIS
ΠΟΛΙΘΕΙΑ ΑΘΕΝΑΙΩΝ
QVARTVM EDIDIT
FRIDERICVS BLASS
LIPSIÆ IN AEDIBVS B. G. TEVBNERI
MCMIII

sau (mai frecvent) se poate da echivalentul latinesc:

BABRII
MYTHIAMBI AESOPEI
EDIDERUNT
MARIA JACODA LUZZATTO
ET
ANTONIUS LA PENNA
BSB B. G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT
1986

Seria Euripide a aceleiași edituri atestă abordări diferite ale relației gramaticale dintre numele autorului și titlul operei. Iată două exemple:

EVRIPIIDIS

HELENA

EDIDIT

KARIN ALT

LIPSIAE IN AEDIBVS B. G. TEVBNEI MCMLXIV

EVRIPIIDES

IPHIGENIA IN TAVRIS

EDIDIT

DAVID SANSONE

BSB B. G. TEUBNER VERLAGSGESELLSCHAFT

1981

Varianta ultimă (cu numele autorului în cazul nominativ) se regăsește, *e.g.*, în edițiile Teubner ale operelor euripideice *Bacchae* (ed. E. Christian Kopff, 1982) și *Supplices* (ed. Christopher Collard, 1984).

Și mai departe de standardele obișnuite ale paginii de titlu sunt aceste exemple, care ies în evidență prin dimensiuni și, mai ales, prin absența consemnării anului:

M. TVLLI CICERONIS
EPISTVLAE
VOL. I
EPISTVLAE AD FAMILIARES
RECOGNOVIT
BREVIQVE ADNOTATIONE CRITICA
INSTRVXIT
LODOVICUS CLAUDE PURSER
COLLEGII SANCTAE
ET INDIVIDVAE TRINITATIS IVXTA DVBLIN SOCIVS
OXONII
E TYPOGRAPHEO CLARENDONIANO

HYGINI
FABVLAE
RECENSVIT, PROLEGOMENIS COMMENTARIO
APPENDICE INSTRVXIT
H. I. ROSE M.A.
LVGDVNI BATAVORVM APVD A. W. SIJTHOFF

Exista obiceiul ca prefața să fie scrisă în latină; edițiile recente au abandonat în general acest tip de relație cu limbile clasice. Dacă există incertitudini asupra datei operei, autenticității ei etc., acestea ocupă primul loc. Apoi se trece la examinarea tradiției directe. Pentru fiecare dintre codicele pe care se bazează ediția, se semnalează în margine sigla, se descrie *species externa*, i

se prezintă conținutul, i se relatează istoricul. Pentru simplificarea aparatului critic, se pot face în prefață referiri la particularitățile ortografice ale codicelor. la coruptele lor specifice, la erorile cele mai importante ale colaționărilor precedente etc. Dacă tradiția directă cuprinde și papirusuri, florilegii, inscripții, se indică aceleași elemente ca și în cazul codicelor. Dacă se folosesc și codice care s-au pierdut, se indică în ce fel li se pot recupera lecțiunile. Nu trebuie uitate edițiile umanistice și îndeosebi edițiile *princeps*, adesea copii ale unor codice care, după folosirea pentru tipar, au fost considerate superflue și s-au pierdut (de aceea edițiile *princeps* pot avea valoarea unor codice).

De o importanță aparte pentru critica de text este tradiția indirectă: de aceea trebuie tratată în prefață, imediat după cea directă.

Se trece apoi la indicarea edițiilor, iar în cazul celor cu valoare științifică se dă lista completă; se pot face, pentru fiecare, aprecieri generale și se semnalează deficiențele.

Mărturiile antice asupra autorului și asupra operei ocupă ultimele pagini ale prefeței, care este numerotată cu cifre romane și împărțită în capitole. Pentru a face mai comodă consultarea, se recomandă să se indice în margini subiectul. Rândurile se pot numerota pe margini, din cinci în cinci, pentru a facilita trimerile ulterioare. Notele prefeței se indică prin numere progresive, fără să se țină cont de diviziunea pe capitole.

Între prefață și text se pune lista de sigle și de semne (*conspectus siglorum et notarum*). Codicele sunt indicate de regulă cu o singură literă majusculă, cel mai adesea litera inițială a

numelui lor. Explicarea siglelor se cuvine să fie scurtă, doar numele și data codicelui, *e.g.*: A = *codex Ambrosianus C 29 inf. saec. X*. Orice alte observații sunt rezervate prefeței. Lista începe cel mai adesea cu codicele de autoritate. Nu arareori codicele sunt indicate cu litere minuscule sau grecești, *e.g.*: o = *codex Oxoniensis Collegii Corporis Christi 57 saec. XII*; □ = *codex Parisinus E 71 anno 1416 scriptus*.

Rareori există motive suficient de puternice pentru a schimba siglele uzuale. Un grup de codice care formează o familie se poate semnala cu o siglă specială: în *Oratio Pro Caelio* (ed. Klotz) consensul codicilor G E H este indicat cu □.

Cu ω sau Ω e indicat consensul tuturor codicelor, cu excepția celor numiți expres în aceeași notă; se notează cu litera sau cu mențiunea *Itali* lecțiunile sau coniecturile anonime din epoca Umanismului. Nu se recomandă notarea cu pentru *codices recentiores* (în ansamblu sau în parte) sau distingerea între codicele *integri* și *mutili*, sau între *antiquiores* și *recentiores*.

Toate observațiile referitoare la codice se fac în prefață, nu în *conspectus siglorum*. La siglele codicelor se adăugă cele ale papirusurilor și ale florilegiilor/antologiilor. Chiar și codicele pierdute merită să figureze cu siglele lor, dacă au fost deja colaționate sau dacă li se pot recupera lecțiunile din alte surse.

După siglele codicelor se pun *notae*, prin care se explică abrevierile folosite în aparatul critic: *om.*, *del.*, *cor.* etc.; semnele <, >, [], † etc., indicațiile editorilor, ale celor care au făcut emendări, ale revistelor, disertațiilor etc.

Conspectus poate varia în funcție de operă. În cartea *De medicamentis* a lui Marcellus se adaugă *signa ponderum medicinalium*. Pentru operele dramatice, se adaugă la text *personae* și *argumenta*, iar după text se pune *conspectus metrorum*.

Textul este editat cu caractere simple (rotunde). Cu cursive se notează observațiile editorului. Cu majuscule se scriu formulele juridice, actele politice și alte asimilabile lor. Paragrafele corespund cel mai adesea capitolelor; în caz contrar, este preferabil să fie puțin frecvente. Citatele și cuvintele unui interlocutor se pun între ghilimele. În paranteze unghiulare < > se pun literele și cuvintele care lipsesc în codice și sunt adăugate prin conjectură; în paranteze drepte [] se pun literele și cuvintele tradiției directe expurgate de editor. O serie de asteriscuri indică presupunerea unei lacune în text; lacunele din tradiția manuscrisă trebuie semnalate însă în aparatul critic. Cuvintele iremediabil deteriorate se pun între *crucis*. Consensul este aproape unanim în editarea tradiției manuscrise; pentru textele papiriacee încă nu există un acord complet, iar textele epigrafice sunt în mod curent editate cu alte valori ale semnelor grafice.

Marginile textului se folosesc în mod diferit. Cel mai adesea pe partea de sus a celor două pagini ale cărții deschise se scriu numerele paginilor respective, conținutul lor, numele autorului și titlul operei. Indicarea capitolelor și a paragrafelor se face pe una dintre marginile laterale: pe aceeași margine (sau pe cealaltă) sunt numerotate rândurile. Dacă existența a două puncte în același rând face neclar începutul unui capitol sau paragraf, se lasă un interval mai mare înainte de începutul unui nou capitol sau

paragraf. Dacă există un singur manuscris sau dacă dintr-unul singur derivă toți ceilalți, se semnalează pe margine *recto*-ul și *verso*-ul (chiar și în mijloc de cuvânt); în același fel se notează paginile edițiilor importante pentru valoarea lor științifică sau pentru răspândirea lor. Vulgata multor texte grecești în proză are o numerotație specială, cu adăugarea literelor alfabetului latin (*a b c d* etc.): aceste numere se așază într-o margine a textului edițiilor moderne. Pentru numărul de versuri nu există o normă constantă, dar cel mai adesea se notează pe marginea stângă. Pentru edițiile din Plaut și Terențiu, se fac de obicei două numerotări: în marginea superioară, actele și scenele, iar într-o margine laterală, cea a totalului comediei. Rareori numerotarea se face în josul paginii. Pentru textele istorice se pot pune pe marginile laterale indicații cronologice; pe marginile interne ale ediției sale din Solinus, Mommsen a adăugat locurile paralele din Pliniu cel Bătrân.

Sub text se pune în formă latină aparatul critic, care trebuie să fie, mai presus de toate, clar. În corespondență cu rândurile sau versurile textului, aparatul este numerotat cu cifre arabe aldine; lecțiunile codicelor și conjecturile filologilor sunt cu caractere normale (rotunde), iar tot restul, cu caractere cursive; în multe ediții însă caracterele normale și cursive sunt folosite diferit. Lecțiunile diferite ale aceleiași note sunt separate cu o virgulă sau cu două puncte, sau fără nici un semn de punctuație. Dacă în același rând sunt două sau mai multe note, acestea se disting între ele printr-un spațiu sau prin două linii verticale. Codicele se indică prin siglele din *conspectus*, iar „mâinile” diferite se notează cu cifre arabe superioare: e.g. M¹.

Literele din lecțiunile codicelor care sunt marcate cu puncte trebuie (în viziunea editorului) înlăturate (e.g., *timēret*); tăieturile prin răzuire sunt indicate cu asterisc sau cu linii verticale ușor înclinate: *agi** (era. s) V, *inma// F* (eras. 2 litt., fort. os).

Cu excepția situațiilor ieșite din comun, nu se consemnează dubiile asupra lecțiunii arhetipului sau familiei, divergențele sau erorile codicelor individuale și nici lecțiunile eronate din codice izolate. Editorul inventariază pentru sine, din edițiile precedente, precum și din reviste, acte academice, monografii etc., toate conjecturile propuse de savanți, dar este de dorit să le selecționeze cu prudență pe cele incluse în ediția sa.

Numele filologilor se dau după abrevierile semnalate în *notae*. Dacă ajunge să fie citat un nume nou, se folosește în forma latinească, la nominativ, numai pentru filologii care sunt numiți în mod obișnuit așa (e.g., *Victorius* și nu *Vettori*, *Camerarius* și nu *Kammermeister*, *Perizonius* și nu *Voorbroek*), dar se scrie *Bentley*, *Haupt* și nu *Bentleius*, *Hauptius*. Se declină însă în formă latinească numele filologilor moderni (e.g.: *a Wilamovitzio*, *Mommseno*).

Titlurile de reviste nu se traduc în latină (*Rheinisches Museum*, nu *Museum Rhenanum*).

Strict logic, ar trebui puse după aparat *testimonia ueterum*, *auctores* și *imitatores*, pentru că sunt legate de text, dar ulterioare lui. Totuși, după uz, ele se pun între text și aparat.

După text se pune un indice de nume proprii. În anumite cazuri apar și alți indici: nume de scriitori citați, *testimonia*,

auctores și *imitatores*, particularități gramaticale și sintactice sau altele.

Bibliografie selectivă

- ◆V. Buescu, *Problèmes de critique et d'histoire textuelles*. Prefață de N. I. Herescu, București, Institut Roumain d'Études Latines; Paris, Les Belles Lettres, 1942.
- ◆V. Buescu, *Introdução à cultura clássica*, Lisabona, Editorial Verbo, 1970.
- ◆G. Cavallo (ed.), *Le strade del testo*, Bari, Adriatica Editrice, 1987.
- ◆T. Costa, „Izvoarele latinei „vulgare”. I. Inscriptiile, papyrusurile, gramaticii”. În: *Manual de lingvistică romanică. Latinitate.romanitate*. Vol. II *Latina „Vulgară”*, Al. Niculescu (ed.), București, [Editura] Universității, 1979, pp. 53-65.
- ◆A. Dain, *Les manuscrits*, Paris, Les Belles Lettres, 1964.
- ◆C. Frova, „Quando studiare diventa un mestiere”; „Sapere è potere”. În: *Medioevo. Un passato da riscoprire*. an I, nr. 10 (1997), Roma, pp. 16-18; pp. 24-35.
- ◆I. Gheție & Al. Mareș, *Introducere în filologia românească*, București, Editura Enciclopedică Română, 1974, pp. 69-142.

- ◆C. Giarratano, „La storia della filologia classica”; „La critica del testo”. În: *Introduzione allo studio della cultura classica*, vol. 2 („Linguistica e filologia”), Milano, Marzorati Editore, 1990, pp. 595-672; pp. 673-739.
- ◆S. Jakó, „Paleografia latină cu referire la Transilvania (sec. XII-XV)”. În: *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. 1, București, Ed. Academiei, 1956, pp. 171-190.